

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ АҲОЛИСИНИНГ АНЪАНАВИЙ ТУРМУШ ТАРЗИ (ҲУНАРМАНДЧИЛИК МИСОЛИДА)

И.И.Абдуллаев

ЎзДЖТСУ ўқитувчиси Чирчиқ.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15550296>

Аннотация. Мақолада вўҳа аҳолисининг ҳаётида ҳунармандчилик ўзига хос хусусиятлари, улар билан боғлиқ этник хусусиятларининг ўрни, аҳоли томонидан олиб борилаётган ҳунармандчиликдаги турли хил ўзгаришлар, қолаверса ҳар бир этник гуруҳларнинг ҳунармандчиликдаги бошқасидан фарқли томонлари атрофлича ёритиб берилди.

Калит сўзлар: тўқимачилик, каштачилик, кунчилик, гиламдўзлик, кулолчилик, темирчилик, мисгарлик, кандахорлик, заргарлик, наққошлик, Анъанавий кийимлар, ҳудуд, хўжалик, қадирятлар, урф – одат, удумлар.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности ремесел в быту жителей ВОХИ, роль этнических особенностей, связанных с ними, различные изменения в ремеслах, осуществляемые населением, в дополнение к мастерству каждой этнической группы разные стороны друг от друга были подробно освещены.

Ключевые слова: Текстиль, вышивка, художественное мастерство, гобелены, керамика, кузнечное дело, ницета, Кандагар, украшения, вышивка, традиционная одежда, территория, ферма, кадирийцы, Обычаи, нравы - вот что это такое.

Abstract. In the article, the peculiarities of crafts in the life of the inhabitants of VOHA, the role of ethnic characteristics associated with them, various changes in the crafts carried out by the population, in addition to the craftsmanship of each ethnic group different sides from the other were lit in detail.

Keywords: textiles, embroidery, kunsmanship, tapestry, pottery, blacksmithing, misery, Kandahar, jewelry, embroidery, traditional clothes, territory, farm, qadiriya, Customs, Customs.

Қашқадарё воҳаси аҳолиси учун қадим даврлардан хўжалигининг турли жабҳалари: деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик билан шуғулланиш учун зарур шарт – шароитлар бўлган. Биз йўқорида деҳқончилик ва чорвачилик соҳаларини таҳлил этдик, энди навбат воҳадаги ҳунармандчилик тўрларини кўриб чиқиш бўлади. Бу борада дала этнографик татқиқотлари давомида ўтмишда: тўқимачилик, каштачилик, кунчилик, гиламдўзлик, кулолчилик, темирчилик, мисгарлик, кандахорлик, заргарлик, наққошлик, ва ҳ.к.лар бўлгани ҳақида маълумотлар олдек¹. Шунини алоҳида таъкидламоқ керакки ҳунармандчилик ҳам хўжалик эҳтиёжлари билан бевосита боғлиқ, кўплаб ҳунар турларини: темирчилик, тўқимчилик, кунчилик, гиламдўзлик, кигиз босиш, ва бошқалар аҳоли хўжалигидан чиқишини XX асрнинг ўрталаридан маиший турмуш учун зарур буюмларни умум – мамлакат миқёсида фабрика – заводларда тайёрлана бошганини аҳоли ҳаёти юксалиб ушбу нарсаларни сотиб олиш учун пул - маблағлари вужудга келгани

¹ Дала маълумотлари. Шаҳрисабз, Китоб туманлари. 2016;

билан ҳам изоҳланиши мумкин. Айнан шу даврдан ҳар бир қишлоқда магазин – дуконлар ташкил қилиниб уларда озиқ – овқат маҳсулотлари, енгил саноат буюмлари: кейим – бошлар, матолар, пояфзал ва ҳ.к.лар сотила бошланади.

Тўқимачилик анъанавий хунармандчилик турларидан бўлиб, кўпгина ўтроқ деҳқончилик ҳудудларидаги қишлоқ аҳолиси у билан XX асрнинг 50 – йилларигача шуғулланиб келган².

Ғилонлик ахборотчиларнинг маълумотларига қараганда ғузани (пахта нави) Шаҳрисабздан олиб келишган. Уйда уни тозалаб (каллакида чигитдан тозалаш) кейин чархда пахтасидан ип йигирилган. Арпа унидан қозонга бир оз солиб мустаҳкам бўлиш учун ипни қайнатишган. Тайёр ипдан карбоз – оқ сури тўқилган. Чиғи бўз тайёрланган. Гули сурх – қизил тупроқдан (охрадан) ранг олинган. Ўсимликлардан олинган табиий: қора, оқ, сариқ, қизил, қўнғир, ранглардан ипларни бўяшда фойдаланишган.

Алочи – мустаҳкам газлама, тўқ рангларда бўлган, йўл - йўл қилиб тўқилган.

Жун газламалар жундан ипни йигириб ўрмоқда (горизантал дастгоҳда) тўқилган. Чакмон, рағза (ишга кийиладиган шим) тўқилган. Жундан тўқилган буюмларнинг: гиламлар, хуржун, қоплар, арқонларнинг айримлари бўялган айримлари жуннинг рангида қокдирилган.

Тўқимачилик учун зарур бўлган хом – ашёлар пахта, ипак, каноп, жун ва тери воҳанинг ўзида етиштирилган. Тўқимачиликда энг арзон, табиий – иқлим шароитига мос хом – ашёлардан бири пахта бўлган. XX асрнинг бошларида Қаршида пахтанинг 2 нави, яъни ғўзам сафид ва ғўзам макка навлари ўстирилган. Жами йиғилган хонадонлардан, зарур миқдордагисини чигитдан ажратиб, ип йигиришга тайёрлаб қўйилган. Уй шароитида пахтадан ип йигириш учун чигитдан чиғириқ халажи ёрдамида ажратилган.

Бу ёғочдан ясалган оддий дастгоҳлар бозорлардан дуродгорлардан сотиб олинган.

Битта чиғириқ билан hafta мобойнида туп пахта чигитдан ажратилган. Кўпчилик хонадонларда эса бутун оила аъзолари қиш фаслида қўлда пахта чигитланиб, тозаланган пахтани химчилаб йигиришга тайёрланган. Ипни қадимдан чархда йигиришган.

Воҳанинг яна бир хом – ашё манбаи жун ва тери бўлиб, уларни ҳам ички томондан ортганини қўшни мамлакатларга чиқарилган. Қашқадарё воҳасида чорвачилик яхши ривожланган бўлиб, тоғ ва тоғолди туманларида қўй – эчки, қорамол боқилган бўлса, чўл – дашт ҳудудларида йилқичилик ҳамда туячилик билан шуғулланишган. Чўл ҳудуди аҳолиси чорвачилик маҳсулотларини катта қисмини ҳозирга қадар етиштириб бермоқда.

Тўқимачилик учун зарур хом – ашёлардан яна бири ипак бўлиб, ипакчилик воҳа қишлоқ хўжалигининг яна бир муҳим тармоғи ҳисобланган. Воҳада ипак қурти боқиш ва ипакдан ип тайёрлаш кенг тарқалган. Воҳада тайёрланган ипак қўшни мамлакатлар шаҳарлари бозорларига ҳам олиб кетилган. Воҳа шаҳарларида махсус пиллачилик устахоналари бўлган. Ўтмишда ипак ипини тайёрлашда уй шароитида кўпроқ аёллар шуғулланган бўлса, совет тузumi даврида оғир меҳнатни талаб қиладиган бу соҳада эркаклар ишлайдиган бўлади. Хусусан XX асрнинг бошларидан устахоналарда эркакларни ёллаб ишлатиш кенгая боради.

² Хамидова М. Қашқадарё воҳаси хунармандчилиги тарихи (XIX – XX аср бошлари) –Т., 2009. 42 б

Ипак ипларини буяш учун аввал улар яхшилаб ювилиб, тозаланиб сўнг ишқорли сувда қайнатилган ва оқар сувда чайилган. Ипнинг суви ёйиб қурилган, уни қозонда қайнаб турган ва ранг солинган сувга солиб ранг берилган. Қаршида ип матолар тўқ яшил, зарғалдоқ, тўқ қизил, тўқ сарик, қора пушти, зангори рангларга, Шаҳрисабз ва Китобда эса оч сарик, кўк пушти, мовий рангларга бўялган.

XX асрнинг ўрталарига қадар тўқимачиликнинг асосий қуроли тўқув дасгоҳи (дўкон) бўлган. Дўкондан икки марта олинган мато бир кийимлик ҳисобланган. Дастлаб матолар 40 смгача энди, XX аср бошларидан эса кенг, энли матолар тўқиш кенг тус ола боради.

Адрас Қашқадарё воҳасининг Қарши, Шаҳрисабз ва бошқа жойларида тўқилган. Бу мато нафақат ички бозорда, балки Буюк ипак йўли бўйлаб Шарқ мамлакатлари бозорларига ҳам чиқарилган. Адрас ипи табиий ипакдан, арқони пахта ипидан тўқилган. Ярим шойи мато турига кирган. Ундан турли Хил ёз ва қиш мавсумлари кийимлари тўқилган.

Шойи қатор шаҳарларда тўқилган. Соф ипакли мато бўлиб, унинг камида канаде номли тури айниқса кенг тарқалган. Ундан аёллар XX аср давомида ёзлик кийимлар, белбоғ, каштачилик буюмлари асоси сифатида фойдаланганлар. Фута енгил шаффоф мато бўлиб, эшилмаган ип ва жун ипдан тўқилган. Дастлаб Самарқандда тўқилган. Фута кейинчалик Самарқандлик усталардан касб сирларини ўрганиб келган. Шаҳрисабз ва Китобда ҳам фута, тафта, чит, кимхоб, каби газламаларни тўқишни йўлга қўйишган.

Тикувчилик. Кийим – кечаклар асрлар давомида муайян ўлчовда ёш, жинс, бўй – бастни ҳисобга олган ҳолда тўқилган. Ҳар бир даврнинг ўзига хос кийимнинг маданияти ва ундан келиб чиққан ҳолда кийим – кечак турлари бўлган. Анъанавий кийимлар ниҳоятда сода бичимли бўлганидан, деярли барча аёллар тикишни билганлар. Лекин ҳамма аёллар ҳам кийим бичмаганлар, ҳар қайси қишлоқнинг бичувчиси бўлиб, улар устки кийимларни бичиб беришган. Қизларни ёшлигидан текувчиликка ўргатишган.

Бичувчилар матоларни қўл билан йиртиб, айрим қийқ жойларини пичоқ билан кесишган. Қайчи билан матони кесиш ирим бўйича инсонни ўмрини, рисқини қийиш ҳисоблангани учун уни ишлатмаганлар. Бичувчи ва тикувчилар у ёки бу кийим учун олинган матоларни мумкин қадар тежаб қийқим чиқармасликка ҳаракат қилган.

Қўйлақларнинг олди ва орқаси тўғри, елкаси чоксиз, енглари қўлтиқ ости билан енг учлари бир хил кенгликда, қўлтиқ остларига эса ҳиштак қўйилган қўлда тикилган.

Ёқалари эса елка ёқа, очик ёқа тарзида бўлган. Тўн, ятак каби олди очик кийимларда эса ёқа бўлмаган³.

Анъанавий кийим – кечаклар табиий – иқлим шароити, ҳудудда яшовчи халқнинг ҳўжалиги, қадирятлар, урф – одат ва удумларига мос ҳолда яратилган. Халқимизнинг йиллар давомида пахта, жун ва ипакдан тўқилган матолардан кийим – бош қилишган.

Академик Т.А. Пугаченковнинг ёзишича XVI асрдаги миниатюраларда тасвирланган кийимлар ўзбек ва тожикларнинг XIX аср охиридаги кийимларига жуда ўхшаш бўлган⁴. Ёзги кийимлар аксари бир қават, астарсиз ва пахтасиз, қишлик бўлган.

³ Ҳамидова М. Қашқадарё воҳаси ҳунармандчилиги тарихи ..., Б. 47.

Кўнчилик ўлкада хусусан Қашқадарё воҳасида чармгарлик касби ҳам мавжуд бўлиб, улар телпаклар, этиклар, маҳси – ковуш, гарик, мукки, попуш, тоштавон, чорик – попути каби бош ҳамда оёқ кийимларини тикишган. Асрлар давомида ҳунармандчилик марказларида хусусан Қашқадарё воҳасида ҳам чармгар – кўнчилар, этикдўз, маҳсидўз, замфандўзлар (аёллар пояфзали тикувчилар), ямоқчи – кўхнадўзлар фаолият олиб борганлар.

Воҳа ҳунармандлари кўплаб тикадиган буюмларидан бири эркаклар телпаги бўлган. Қорақўл телпак, қуён терисидан, тулки терисидан, ва ҳ.к телпак турлари бўлган.

Чарм маҳсулотларидан энг қиммат баҳоси пўстин бўлиб, ичи кўй, тулки, сувсор ва бошқа мўйнали ҳайвонлар териларидан бўлган.

Гилямдўзлик ҳам Қашқадарё воҳасида ривожланган тўқимачилик тури бўлган.

Асрлар давомида гилямдўзлик анъаналарини давом эттириб келаётган аҳоли Қарши чўлларида яшовчи XX асрнинг бошларига қадар ярим кўчманчи чорвадор ўзбеклар, араблар ва туркманлар бўлган. Улар Қамаш, Жийнов, Чирокчи туманларида яшаб, шу жойнинг ўзида ўтроқлашганлар. Ушбу аҳоли гуруҳлари хотин – қизлари: бозор гилям, қиз гилям, жулхурс гилям, патсиз гилямлар турли буғамлар, озиқ маҳсулотлари солиб қўйиладиган: гилям, халта, тўрвалар, хўржинлар ва ҳ.к.ларни тўқишган. Гилямлар фақат маҳаллий бозорлар учун эмас, хали гилямларнинг юқори санъат даражасида хорижий мамлакатларга ҳам олиб кетилган. Уйда ишлатиладиган қоқма, патсиз гилямлар Қашқадарё воҳаси қишлоқларида ҳозирга қадар тайёрланиб келмоқда⁵.

Уй ҳунармандчилиги тури сифатида гилямдўзлик XX асрнинг 50 – 60 йилларига қадар ўрмак шаклида қишлоқларимизда ўз ўрнига эга бўлган. Кейинчалик сунъий толалардан фабрикаларда ишлаб чиқарилган, гилям ва полослар соҳани инқирозига сабаб бўлади. Фақат вертикал тўқиладиган ҳоли гилямлар юксак санъат намуналари сифатида сақланиб қолади.

Кулолчилик Қашқадарё воҳасида кенг тарқалаган ҳунармандчилик турларидан бўлган. Кулолчиликнинг ривож учун зарур шароит: ўтроқ турмуш тарзи, асосий хом ашёларнинг ишлаб чиқариш марказларига яқинлиги, ушбу буюмларга бўлган талабнинг юқори бўлиши кабилар эди.

Кулолчиликда муҳим ашёвий манбалардан яна бири бу оқ қум ва оқ тош бўлиб, улардан кулолчилик маҳсулотларини анча оқлаш ва сирлашда кенг фойдаланилган. Қум асосан, дарё ва сойлардан олинган. Сир ҳосил қилишда оқ қум ишлатилган. Оқ қум барча ҳудудларда бир текисда учрамаганлиги туфайли, усталар оқ тошлардан кенг фойдаланганлар. Бундай тошларни аввал хумдонларда қиздириб, сўнг майдаланган.

Кулолчиликда ишлатиладиган яна бир муҳим ашё оҳак XVII асргача меъморчиликда фаяне тайёрлашда ишлатилган.

⁴ Пугаченкова Г.А. К истории костюма Средний Азии и Ирана XV – первой половине XVI века по данным миниатюр // Историческая наука, -Ташкент 1936, кн 13. -С 206.

⁵ Дала маълумотлари. Қашқадарё вилояти Китоб тумани 2016 й

XVIII – XIX аср охирига келиб фаёнега бўлган талабни ошиши Шаҳрисабз меъморчилигида таркибида 7 – 12 % оҳак бўлган фаянеларни тайёрланишига олиб келган⁶. Ангоб ҳосил қилишда ҳам фойдаланилган.

Аёллар ўтирган ҳолда лой уюмидан олинган зуволани ялпоқ тош устига қўйиб турли хил идишлар қилишган. Коса, ликопча, кўзачаларга пастдан бошлаб шакил бериб тайёрланган.

Кулол аёллар идишларни тайёрлаш ва силлиқлашда: сув, латта, махсус тахтача, ёғоч қошиқчалардан фойдаланганлар. Идишлар силлиқлангандан сўнг 3 – 4 кун сояда қуритилган. Пишириладиган куни эрталаб таркибида темир моддаси бўлган тупрокни яхшилаб аралаштириб идишларни сиртига латта ёрдамида ишқалаб чиқилган. У идишларни тез қизишига ранг қолиб бўлишига ёрдам берган.

Қўп жойларда кулолчилик буюмларини пишириш оддий усулда ташқарида амалга оширилган. Йирик идишлар ўртада, уларнинг ичига майдалари жойлаштирилиб, атрофи тошлар билан ўралиб, олов ёқилган. Аждодларимиз ҳам сопол идишларни шу усулда пиширишган бўлса ажабмас. Идишлар бир неча кун ўртача оловда пиширилган ва бу жараён тугагач сараланган. Сифатсиз идишлар синдирилган, қолганларини ичига сув тўлдирилган. Ҳолда бир неча кунга қолдирилган. Бу билан уларнинг тешиклари бор йўқлиги текшириб тўрилган.

Ўтмишда кончиларни аксари тез эрийдиган ва унчалик чуқурликда бўлмаган маъданлар қизиқтирган. Археологлар Қашқадарё воҳасида кончилик ишлари илк ўрта асрлардан кенг ривожланганлигини аниқлашган. Худудда ўрганилган маъданлардан темир етакчи ўрин тутгани аниқланган. Рангли маъданлар ва темир конлари жойлашган конлар Ҳисор тоғ тизмасининг шаркидаги кичик дарё воҳаларида тарқалган⁷.

Қашқадарё воҳаси худудида ривож топган маданга ишлов бериш ҳунарлари сирасига темирчилик, дегрезчилик, мисгарлик, кандакорлик, заргарликни киритиш мумкин.

Ғилонда ҳунармандчиликнинг турли соҳалари бўлган. Ўтмишда қишлоқ ташқи дунёда узилган ҳолда узок йиллар яшаш мумкин эди. Темирчилар, дуродгорлар, ҳатто тор ва дотор ясовчи усталар, турли уй ҳунармандчилиги тараққий этган. Хусусан қишлоқда 1926 йили қурилган учхона уйни кўрганимизда унда икки хонада икки оила яшагани, бир хонаси эса пичоқ тайёрлаш устахонаси бўлганини ҳикоя қилишди⁸.

Ғилонда бўёқ берувчи ўсимликлар. Зирх–сарик бўёқ, томиридан қиём олинган, синган–чиққанга ҳам шифо, Қалампирчай – томиридан чой, сутни ичига ташлаб ичилади. Рўён–лат еган жойга суртилган. Ўтмишда идиш – товоқлар ёнғоқ, тол, подфора (тожик тилида) зарангдан қилинган. Мисгар – мис қозон, кўза самавор, чойжуш, лайлоғи (ката чумич) ясаган. Мисдан – жомкаса ҳам бархаш – лаган ҳам қилинган.

⁶ Гражданкина А.С. Очерки развития облицовочной керамики в архитектуре Узбекистана // Гражданкина А.С., Рахимов М.К. Плетнев И.Е. Архитектурная керамика Узбекистана. Т. 1968. С49.

⁷ Пругер Е.Б. Древние горнопромышленные объекты юга Узбекистана // Материалы по истории, историографии и археологии. Туды ТашГУ. –Т., 1980, вып. 63, -С 34.

⁸ Дала маълумотлари. Ғилон қишлоғи 2016 й

Ёғоч товоқ, кареон (тоғора), хурма (қатик сақлаш учун), чора – қаттиқ, сув учун, уғурча – туз, тарик, буғдойни туюш учун, Соғу - ёғоч челақ сигир соғиш учун; колбиз - чўмич, каттаси суюқ овқатлар учун чўмча – қошиқ, заранг, тут, толдан қилинган, чўлчи капчан – эгилганроқ қошиқ, ўқлов - ўрғайдан ясалган. Қишлоққа кулолчилик буюмлари пастдан шаҳрисабздан олиб келинган.

Хулоса қилиб айтганда XX – XXI аср бошлаарида анъанавий хунармандчилик ўзининг ўтмишдаги аҳамиятини йўқотди. Лекин мустақиллик йилларида хунармандчиликнинг айрим соҳалари хусусан кулолчилик, каштачилик, дўппидўзлик, зарбоф тўнлар тикиш ва ҳ.к.лар юксалиш босқичига ўтиб нафақат аҳолининг балки хориждан келаётган турист (меҳмон) ларни ҳам дидига мос келадиган замонавий буюмлар ишлаб чиқаришга ўтмоқдалар. Глобализация ва урбанизация жараёнлари босқичида халқ хунармандчилигининг фақат бозор иқтисодиётига мослаша оладиган соҳалари сақланиб қолиши муқаррар.

REFERENCES

1. Хамидова М. Қашқадарё воҳаси хунармандчилиги тарихи (XIX – XX аср бошлари) –Т., 2009. 42 б
2. Пугаченкова Г.А. К истории костюма Средний Азии и Ирана XV – первой половине XVI века по данным миниатюр // Историческая наука, -Ташкент 1936, кн 13. -С 206.
3. Гражданкина А.С. Очерки развития облецовочной керамики в архитектуре Узбекистана // Гражданкина А.С, Рахимов М.К. Плетнев И.Е. Архитектурная керамика Узбекистана. Т. 1968. С49.
4. Пругер Е.Б. Древние горнопромышленные объекты юга Узбекистана // Материалы по истории, историографии и археологии. Туды ТашГУ. –Т., 1980, вып. 63, -С 34.